

36. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – С. 46.
37. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 440.
38. Савченко О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва... – С. 68.
39. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 107.
40. Містечко Ічня // Сіверянський літопис. – 1997. – №6. – С. 35–36.
41. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 288.
42. Там само. – С. 185.
43. Там само. – С. 323.
44. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України к. XVII–XVIII ст. – К., 1997. – С. 38.
45. Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.... – С. 57.
46. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років... – С. 102.
47. Там само. – С. 103.
48. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 334.
49. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини... – С. 30.
50. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 318.

В.М.Пилипенко

Українська шляхта про оборону південно-східного кордону на початку XVII ст. (до Хотинської війни)

Діяльність воєводських сеймиків як складової частини системи польського парламентаризму вже давно привернула увагу дослідників. Щоправда, в більшості це польські історики. Так, побачили світ студії Богуслава Дубаша, Анни Сухені-Грабовської, Софії Травіцької, Марти Хатальської, Магдалени Уйми, Анни Філіпчак-Коцур, Єжи Тернеса та інших [1], присвячені історії сеймиків окремих земель, їх структурі, основним напрямках роботи. З-поміж українських дослідників можна виділити останні роботи Олексія Вінниченка та Петра Кулаковського [2].

Широкі хронологічні рамки перерахованих досліджень дають можливість історикам вийти за межі проблем сейму чи сеймику якогось одного конкретно взятого року і поглянути на генеральні зацікавлення шляхти певного регіону протягом тривалого проміжку часу, з'ясувати, що цікавило шляхетський загальний конкретний воєводства та чим відрізнялися її погляди

на зовнішню та внутрішню політику держави від поглядів шляхти сусідніх воєводств.

Оснoву джерельної бази розвідки складають актові документи сеймиків українських воєводств (посольські інструкції) та листування вищих урядників Речі Посполитої (гетьмана, сенаторів, каштелянів та воєвод). Завдання даної розвідки – "розглянути у систематизованому вигляді погляди шляхти" [3] українських воєводств на питання, пов'язані з безпекою південно-східних кордонів. Таку можливість дають посольські інструкції, що видавалися воєводськими сеймиками шляхетським послам на вальні сейми.

Після приєднання до складу Корони Польської 1569 року українська (волинська, київська, брацлавська) отримала можливість реально впливати на політичний курс об'єднаної польсько-литовської держави через участь у системі сеймиків і сеймів. Вальні сейми стали тією трибуною, звідки шляхта інкорпорованих земель могла заявити про свої проблеми та сподіватися на їх вирішення. Природно, що займаючи прикордонні території, шляхта українських земель чи не найактивніше переймалася проблемами організації надійної системи оборони південно-східного кордону Речі Посполитої. Увійшовши до складу Корони українська шляхта сподівалася допомоги від своїх "нових братів" з етнічно польських земель та особисто від короля. За інкорпоративним привілеєм українська шляхта у випадку небезпеки повинна була без скликання посполитого рушення увійти до складу військ під командуванням гетьмана. Таке підпорядкування шляхти гетьману викликало протест у волинської шляхти, але король відповів, що коронна шляхта (а волинська шляхта тепер могла так називатися) не звикла чекати скликання посполитого рушення, а сама збройно захищає свою землю від небезпеки [4].

Після закінчення козацько-селянських війн кінця XVI ст. Річ Посполита, і в першу чергу українська шляхта, могла більше часу приділити нагальній для неї проблемі оборони. Відразу по "наливайківщині" руська шляхта в інструкції вішенського сеймику від 20 січня 1597 року наголошувала на важливості оборони для держави. В той час король Сигізмунд III активно пропагував приєднання Речі Посполитої до Священної Ліги для спільної боротьби європейських держав проти османської агресії. Відповідну пропозицію король відіслав у легаціях на повітові перед сеймові сеймики. Шляхта руського воєводства відповіла королю, що слід уважно радитися про можливість приєднання до Ліги християнських держав, але не слід відкидати і можливості укладення мирного договору з Османською імперією. Загалом сейму слід потурбуватися про оборону

держави в цілому. Для цього, на думку шляхти, потрібно, перш за все, посилити обороноздатність Кракова; вирішити "домашні" проблеми у війську: знайти спосіб реальної протидії жовнірській сваволі (шляхта пам'ятала, як дорого їй обійшлася конфедерація неоплачених жовнірів [5]), втихомирити рештки козацького війська, змусити старост українських земель, аби вони у випадках небезпеки ставали до гетьманського війська. Щоб уникнути проникнення шпигунів на територію Речі Посполитої, шляхта пропонувала заборонити православним громадам самостійно відсилати послів до патріарха у Константинополь [6]. Шляхетські послі від галицького сеймику мали схожі пропозиції до сейму і короля, але на відміну від руської шляхти, галичани обійшли мовчанкою королівську пропозицію союзу зі Священною імперією у межах Ліги. Проте просили "розробити ґрунтовну оборону" від небезпечних сусідів і наказували своїм послам радитися з іншими про можливість укладення миру. В інструкції містилося прохання до короля про допомогу у ремонті галицького замку та оборонних споруд міста, щоб підготувати його до можливих атак. Нагадування послів про королівську повинність згідно *pacta conventa* відбудовувати прикордонні замки вилилося на сеймі у дискусію, в ході якої королю запропонували збудувати за свій кошт п'ять фортець або ж відремонтувати вже існуючі. Про п'ять фортець, які повинен побудувати король, говорили і на наступних сеймах [7].

Загалом, за спостереженням Яна Жонци, підіймати на сеймі питання безпеки південного кордону мали повноваження шляхетські послі не лише від прикордонних воєводств, але проаналізувавши тексти посольських інструкцій, польський дослідник доходить висновку, що решта коронної шляхти мала перейматися проблемою кордону і вимагала вирішити, в основному, суто місцеві проблеми [8].

На сеймі наступного року ситуація з невирішеністю прикордонних питань повторилась. У половині посольських інструкцій на сейм зазначалося, що слід негайно зайнятись обороною кордону, і майже всі сеймики радили королю виплатити данину татарам. Незважаючи на таку зацікавленість проблемами оборони, на те, що послі руського воєводства намагалися привернути увагу до небезпечного кордону, відмовляючись платити податки, бо їх території грабують татари, сейм так і не прийняв жодного конкретного рішення з цих питань [9].

З початком XVII ст. кількість татарських нападів, а значить, і збитків від них, значно зменшилась. Історики пов'язують це з тим, що Річ Посполита і Османська імперія змогли знайти спільну мову у питаннях Дунайських князівств і султан почав стримувати хана. Дослідники фіксують значно

менше повідомлень про татарські рейди на українські землі у судових книгах прикордонних повітів, у офіційному листуванні місцевих урядників. За спостереженнями М.Горн, у період з 1600 до 1605 року немає однозначних тверджень про татарські напади [10]. Але відсутність достовірних даних про татарські напади не дає нам можливості стверджувати однозначно, що таких не було. У будь-якому разі, 1600 року галицька шляхта на сеймику ухвалила податки на оборону і просила, аби вони були витрачені саме на оборону кордону [11].

Активність шляхти у питанні безпеки зростає, починаючи від 1606 року. 7 липня 1606 року шляхетське коло Львова запропонувало на наступному сеймі прийняти новий податок на оборону і разом стати проти ворога Святого Хреста. А за три тижні у люді руського воєводства послам наказано радитися з королем та представниками інших воєводств про забезпечення Речі Посполитої [12]. З початком рокошу Зебжидовського українська шляхта, розуміючи, що у короля з'явилися більш нагальні справи, все більше переймається обороною кордонів власних воєводств. За спостереженнями Кароля Мазура, в цей час київська і волинська шляхта найчастіше звертається до короля з проханням навести лад у війську та забезпечити прикордонні території від татарських набігів. Прибувши під Сандомир до табору рокошан, київська і волинська шляхта уклала власні артикули, в яких, перш за все, звернули увагу на необхідність відновлення системи оборони південно-східних кресів, а вже потім висунули свої егзорбітаційні вимоги [13].

Сейм 1607 року, на думку української шляхти, мав би приділити увагу питанням оборони. У інструкціях повітових сеймиків послам на сейм часто натрапляємо на такі накази. Так, у люді галицького сеймику та інструкції послам повторюються пункти про призначення нового податку для порятунку вітчизни як від рокошан, так і від зовнішнього ворога [14], а послі вішенського сеймику звертали увагу, що на час внутрішніх негараздів у державі ворота для зовнішнього ворога залишаються відкритими, і просили короля відправити військо на оборону Руського воєводства [15]. Звертала увагу на часті напади татар на українські землі і волинська шляхта у власній інструкції сеймовим послам [16]. Українські послі часто отримували наказ від шляхти радитися на сеймах із представниками інших воєводств про організацію оборони держави, особливо їх цікавила думка шляхти "верхніх" (górných) воєводств. Цікаво, що за часів Сигізмунда III такі пункти посольських інструкцій були звичайним явищем, а в часи Владислава IV, за спостереженням Кароля Мазура, їх не було взагалі [17]. Побоювання української шляхти щодо незахищеності перед новими

нападами не виявилися марними: під кінець 1607 року татарські чамбули, незважаючи на мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією, напали на львівський повіт.

З початком Московської кампанії Сигізмунда III основна увага шляхти була прикута саме до подій у Московії: велика кількість шляхти з українських земель була безпосереднім учасником "Димитриад", до польського війська подалась і значна кількість українських козаків, бо в очах короля, султана і хана були основним каталізатором польсько-турецького конфлікту. Як наслідок, кількість татарських рейдів у 1608–1610 роках значно зменшилась і проблема оборони південно-східного кордону не стояла так гостро. Ситуація почала стрімко погіршуватися, починаючи з 1612 року, коли потік козаків з Московії повернувся додому. Козаки відновили свої напади на Крим, а татари не втрачали жодної нагоди напасти у відповідь. Оборона кордону знову вийшла на перший план з-поміж проблем місцевої шляхти. Про наслідки татарських нападів можна судити з того, що і руська, і галицька шляхта 1613 року просила короля звільнити їх від податків у зв'язку з розореннями від татар. Волинська шляхта навіть направила до короля спеціальне посольство, яке мало пояснити монарху масштаби збитків. Одним з послів був відомий у майбутньому парламентар, багаторазовий учасник вальних сеймів – Лаврин Древінський [18]. Руська шляхта пропонувала скликати посполите рушення для захисту кордону [19]. Більш докладно про можливі заходи оборони руська шляхта виклала в інструкції від 19 січня 1615 року. У відповідь на королівські легації, в яких монарх звернув увагу на незахищеність кордону, шляхта просила короля захистити їх від небезпеки і для цього пропонувала радитися з іншими воєводствами про дієву оборону кордону; привести до порядку козаків, як вважала шляхта, провокаторів татарських нападів; самим татарам обов'язково заплатити упоминки; відремонтувати кам'янецький замок та особливо просили, щоб були відремонтовані прикордонні фортеці, що стоять на татарських шляхах [20]. Про посилення безпеки львівського замку короля особисто просив гетьман Станіслав Жулкевський у листі від травня 1614 року [21]. Решта шляхти Речі Посполитої, на відміну від шляхти українських земель, на сеймиках 1615 року майже не звернула уваги на королівські легації, в яких Сигізмунд III закликав зайнятися обороною держави від зовнішньої загрози. Легації розпочинались і закінчувались закликом посилити безпеку кордонів, але сеймики проігнорували їх. Так, литовська шляхта заявила, що король лише хоче замаскувати прагнення зібрати гроші на продовження московської війни, а найкращою обороною для Речі Посполитої

буде навести лад усередині держави [22]. Коронна шляхта, незважаючи на активну прокоролівську агітацію канцлера Фелікса Криського, теж не підтримала короля.

Скликаючи наступного року сеймики, король знову акцентував увагу на проблемах оборони, він бажав, аби сеймики розробили дієвий план захисту Речі Посполитої [23]. І цього разу шляхта прислухалася до побажань короля: передсеймові сеймики 1616 року звернули значно більше уваги на проблеми оборони, ніж сеймики попереднього року, можливо, тому, що в пам'яті був свіжий напад орди. Загалом, план заходів, що пропонували повітові сеймики, був наступний: щоб захистити кордон, слід розмістити на Україні жовнірів; на допомогу їм віддати реєстрове козацтво; в майбутньому – осадити українні замки. Щоб запобігти новим нападам, слід відіслати татарам упоминки, а до Консантинополя відправити посла. Особливою активністю вирізнялася шляхта українських воєводств [24]. Незахищеність південно-східного кордону держави до певної міри була одним з факторів, що підштовхував шляхту прикордонних воєводств Речі Посполитої, і не лише українських, а й етнічно польських (особливо Мало-польських та частково Червоної Русі) до створення повітових військових формувань. Саме для оборони від можливих татарських нападів було здійснено "затягнення" повітових жовнірів у 1613–1619 роках. У 1610-х роках українська шляхта робила "ставку" на коронне військо, натомість мало-польська та хелмська шляхта продовжувала пропагувати створення повітового війська, про що й писали в інструкціях на сейм. Але під тиском короля та найвищих урядників "бунтівні" сеймики були змушені передати вже зібрані на повітові війська гроші підскарбію і перепідпорядкувати частково набрані війська гетьману [25].

Після підписання у вересні 1617 року Бушевської угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією напруга у стосунках Варшави і Константинополя тимчасово спала, але українська шляхта не переставала просити короля про допомогу в обороні власних земель від татар. Так, кіївська шляхта перше, що просила у короля через власних послів на сейм, – вирішити проблему татарської і турецької небезпеки. Для цього, на їх думку, потрібно скликати посполите рушення на чолі із королем, укласти мирний договір з султаном, заплатити татарам упоминки. Просили шляхтичі також знищити козаків як головних винуватців і провокаторів татарських нападів на українські землі. Шляхта радила королю не вести війну на два фронти (з Московським царством та проти татар) і укласти мир з однією зі сторін [26]. 2 січня 1618 року руська шляхта з трибуни вішенського сеймику просила допомоги, а 17 серпня сяноцька шляхта

повторила прохання. Шляхтичі жалілися, що "змушені втікати зі своєї землі, щоб урятуватися від наступаючих поган". Також посла мали звернути увагу короля і гетьмана на незадовільний стан сяноцького замку, який "повинен захищати у боротьбі від татар і має лише сімох людей" [27]. Гетьман же черговий раз у всіх негараздах Речі Посполитої зробив винними запорожців. На його думку, саме вони провокують війну із Османською імперією [28]. Надія на мирне співіснування двох сусідів остаточно зникла після поразки військ гетьмана Жулкевського від татар під Орином у вересні 1618 року.

У кінці другого десятиліття XVII ст. в середовищі шляхти, не лише української, панувало тривожне передчуття небезпеки, війни, що наближається. Посилювало це передчуття часті універсали гетьмана, в яких він закликав бути готовим до небезпеки, поразки кварцяних військ від татар та нерегульованість відносин з козаками. Не дивно, що заклики шляхти до короля захистити їх від татарсько-турецької небезпеки, навести лад на кордоні були постійним лейтмотивом посольських інструкцій на сейм. З іншого боку, українська шляхта хоч і була найактивнішою в обговоренні ситуації на південно-східному кордоні, не пропонувала нічого креативного. Шляхетські пропозиції зводилися до постійного повторення одних і тих же пунктів: стаціонування кварцяних військ на кордоні, ремонт старих і побудова нових замків, своєчасна виплата платні кварцяним військам і упоминок татарам та контроль за діяльністю запорожців. Але одного повторення цих пропозицій, навіть багаторазового, було не досить, щоб зробити південно-східний кордон безпечним.

Безпека південно-східного кордону була комплексною проблемою, і щоб захистити кордон від татарських нападів, слід було вирішити кілька пов'язаних з цим питань. По-перше, привести до покори козацтво, яке багато в чому провокувало кримського хана до організації нападів на українські землі. Для цього слід було виробити однозначну політику щодо козаків, які на той час уже перетворилися на окрему соціальну страту, адже політика подвійних стандартів, якою послуговувалася Річ Посполита у козацькому питанні, не принесла бажаних результатів. По-друге, для ефективного захисту потрібно мати певну кількість жовнірів, а їх завжди не вистачало. Призначення податків на кварцяне військо та їх використання було в об'єктиві уваги не лише місцевої української шляхти, цим постійно цікавилася шляхта всього королівства. Так, 1606 року прошовицький сеймик хотів знати, чому гроші, призначені для оборони південного кордону, були витрачені на жовнірів у Інфлянтах, те ж цікавило і волинську шляхту [29]. Українська шляхта неодноразово жалілася на використання кварти не за призначенням [30]. Але, незважаючи на постійний інтерес до цієї

проблеми, Річ Посполита часто залишалася беззахисною перед обличчям зовнішньої загрози. Ще одним питанням, яке слід було вирішити для ефективного захисту, був стан прикордонних замків, на неналежний стан яких постійно нарікали шляхетські послы, міщани і сам гетьман.

На нашу думку, невирішеність проблем південного кордону протягом перших десятиліть XVII ст. частково можна пояснити принципово іншою спрямованістю зовнішньої політики Сигізмунда III. Першого з польських Ваз більше цікавило здобуття "діничного" шведського престолу та поширення польських впливів на Московське царство. На відміну від Сигізмунда III, його син і наступний польський король Владислав IV та коронний гетьман Станіслав Конецпольський активно взяли за вирішення існуючої проблеми і вже до кінця 1630-х років навели лад на південному кордоні. Цей період в українській та польській історіографії прийнято називати десятиліттям "золотого спокою".

Література

1. Dybaś B. Na obrzeżach Rzeczypospolitej. Sejmik pityński w latach 1617–1717 (z dziejów instytucji stanowej). – Toruń, 2004; Filipczak-Kocur A. Stosunek sejmiku sieradzkiego do problemów polityki zagranicznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1668 // Zeszyty Naukowe. Historia XXVII. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu. – Opole, 1990. – S. 79–96; Hatałska M. Sejmik księstwa opolsko-raciborskiego w latach 1564–1742. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979; Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006; Sucheni-Grabowska A. O sejmiku ziemi liwskiej w latach 1542–1695 // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. – Warszawa, 1993. – S. 29–38; Trawicka Z. Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696. – Kielce, 1985; Ternes J. Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668). – Lublin, 2004; Ujma M. Stosunek sejmiku lubelskiego do polityki zagranicznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1632 // Zeszyty Naukowe. Historia XXVII. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu. – Opole, 1990. – S. 59–78.

2. Вінниченко Олексій Олександрович. Шляхетські сеймики Руського і Белзького воєводства Речі Посполитої в останній чверті XVI – першій половині XVII століття: Дис. ... к. і. н.: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2001; Вінниченко О. Позиція шляхти Руського воєводства щодо соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишенського сеймика на сейми 1632–1647 років) // http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/1-VINNYCHENKO%20Oleksij.htm#_ednref2; Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 1. – С. 113–138; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648. – Київ, 2006.

3. Вінниченко О. Позиція шляхти... // http://www.franko.lviv.ua/-Subdivisions/um/um2-3/Statti/1-VINNYCHENKO%20Oleksij.htm#_ednref2.
4. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 257.
5. Докл. про жовнірські конфедерації див.: Ciara M. Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590–1610 // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – 1988. – Т. XXI. – S. 61–80.
6. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Т. XX. Lauda sejmikowe, т. I. Lauda wiszeńskie 1572–1648 / Opracował Antoni Prochaska. – Lwów, 1909. – S. 100–103. Дали: AGZ.
7. Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616. – Wrocław, 1970. – S. 35.
8. Rzońca J. Sejmy z lat 1597 i 1598. – Część I. Bezowoczny sejm z 1597 roku. – Warszawa–Wrocław, 1989. – S. 24, 29–30.
9. Rzońca J. Sejmy lat 1587–1598. – Część II. Ostatni sejm Rzeczypospolitej w XVI wieku. – Opole, 1993. – S. 20–21, 59, 69.
10. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // SMHW. – Warszawa, 1962. – Т. VIII, cz. 1. – S. 6.
11. AGZ. – Т. XXIV. Lauda sejmikowe halickie 1575–1695. Wydał Antoni Prochaska. – Lwów, 1931. – S. 15.
12. AGZ. – Т. XX. – S. 116, 117.
13. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 296.
14. AGZ. – Т. XXIV. – S. 20–21.
15. AGZ. – Т. XX. – S. 122.
16. Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2, т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.). – С. 83. Дали: АЮЗР.
17. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 288.
18. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 288, 198.
19. AGZ. – Т. XX. – S. 137.
20. AGZ. – Т. XX. – S. 144–149.
21. Pisma St.Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana wydał A.Bielowski. – Lwów, 1861. – S. 524.
22. Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616... – S. 48.
23. Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616... – S.132.
24. AGZ, Tom XX. – S. 152.
25. Kupisz D. Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717. – Lublin, 2008. – S. 43, 48.
26. АЮЗР – Ч. 2, т. 1. – С. 118–119.
27. AGZ. – Т. XX. – S. 164, 171.
28. Pisma St.Żółkiewskiego... – S. 301–311.
29. Opaliński E. Sejm srebrnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto. – Warszawa, 2001. – S. 86–87.
30. Mazur K. W stronę integracji z Koroną... – S. 151.